

УДК 1(091) 930.1 (477)

Олена Сирцова**ІДЕЯ ПРЕМУДРОСТІ У ПОВІСТІ ПРО ХРЕЩЕННЯ КНЯГИНИ ОЛЬГИ
ТА ЇЇ ПОЇЗДКУ ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ**

Стилістична та концептуальна єдність фрагментів, присвячених у «Повістях минулих літ» хрещенню княгині Ольги, її мудрості і християнським чеснотам, дозволяє розглядати їх як складові частини первісно цілісного твору, автором якого міг бути Ярослав Мудрий. Характерною особливістю зазначеного тексту є своєрідне композиційне поєднання сюжету про візит київської княгині до Константинополя з філософською темою премудрості та запозиченнями з Книги Приповістей Соломонових та апокрифічної Книги Премудрості Соломона.

Ключові слова: «Повісті минулих літ», княгиня Ольга, Костянтин Багрянородний, Книга Приповістей Соломонових, апокрифічна Книга Премудрості Соломона, Ярослав Мудрий.

O. Syrtsova**IDEA OF WISDOM IN THE TALE ABOUT CONVERSION OF PRINCESS OLGA INTO CHRISTIANITY
AND HER VISIT TO CONSTANTINOPLE**

Stylistic and conceptual unity of the fragments, given in Povjesti vremennykh let under the years 6463 (955) and 6477 (969) as articles, dedicated to Princess Olga's conversion into Christianity and to glorification of her wisdom, allows to reconsider the opinion of A. A. Schachmatov, that the legend about Olga's conversion into Christianity in Constantinople was included in the chronicle by the redactor of 1093, who, as the researcher supposed, also enriched the tale by the quotations of Solomon's Book of the Parables, taken from Paroimejnyk. The closer textological examination of the mentioned articles shows that the glorification of Princess Olga in both of them represents the parts of the primarily coherent Tale, composed, if to pay attention to the quotations, concerning the idea of Wisdom, at the time of building and consecration of St. Sophia cathedral and the literary activity of the enlightened circle of Jaroslav the Wise.

At the same time the Tale in its both fragments is marked by the tendency of its evidently laic author to represent the mission of Princess Olga in Constantinople not so in the purely ecclesiastical aspect (as it was made by the author of «Olga's Life» in Prolog or by the author of the text, later integrated in the «Memory and Glory of Russian Prince Volodymyr»), but first and foremost in the aspect of her equal autocratic state role in relation with the Byzantine empire as the capital of Christian Orthodoxy. The particular character of the reintegrated text, which author could be Jaroslav the Wise, consists in the coherent composition of the legendary description of Olga's visit to Constantinople and her reception by Constantine the Porphyrogenitus with the philosophical theme of Wisdom in the biblical Book of the Parables of Solomon and the apocryphal Solomon's Book of Wisdom.

Key words: Povjesti vremennykh let, Princess Olga, Constantine the Porphyrogenitus, Jaroslav the Wise, Book of the Parables of Solomon, apocryphal Solomon's Book of Wisdom.

О. Сырцова**ИДЕЯ ПРЕМУДРОСТИ В ПОВЕСТИ О КРЕЩЕНИИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ
И ЕЕ ПОЕЗДКЕ В КОНСТАНТИНОПОЛЬ**

Стилістичне та концептуальне єдинство фрагментів «Повестей временных лет», посвященных крещению и мудрости княгини Ольги, позволяют рассматривать их как составляющие изначально единого сочинения, автором которого мог быть Ярослав Мудрый. Особенностью текстологически восстановленного целостного сочинения является своеобразное соединение сюжета о визите княгини Ольги в Константинополь с философской темой премудрости и заимствованиями из Книги Притчей Соломоновых и апокрифической Книги Премудрости Соломона.

Ключевые слова: «Повести временных лет», княгиня Ольга, Константин Багрянородный, Книга Притчей Соломоновых, апокрифическая Книга Премудрости Соломоновой, Ярослав Мудрый.

Текст повісті про хрещення княгині Ольги читається у літописному зведенні початку XII ст. «Повісті минулих літ» під 6463 (955) та 6477 (969) роками [8, с. 74–78, 80–82]. Стилістична, сюжетна та духовно концептуальна єдність фрагментів, присвячених хрещенню княгині Ольги, її мудрості і християнським чеснотам, дозволяє розглядати їх як складові частини первісно цілісного твору. Характерною особливістю зазначеного тексту є своєрідне композиційне поєднання легендарно-історичного сюжету про хрещення київської княгині з філософською темою премудрості і поезією Книги Приповістей Соломонових та апокрифічної Книги Премудрості Соломона. У зв'язку з цим відповідні статті «Повістей минулих літ» заслуговують на спеціальне дослідження не лише в контексті історії літописання, а й з

погляду становлення християнського красномовства й християнських уявлень про мудрість у Київській Русі XI ст.

Істотною передумовою такого дослідження є не лише врахування, а й текстологічний перегляд проведеної свого часу А. А. Шахматовим реконструкції літописних зведень, які передували «Повістям минулих літ». У ході цієї реконструкції вчений дійшов висновку, що у найдавнішому київському зведенні кінця 30-х років XI ст. ті статті, у яких йшлося про хрещення Ольги, її похвалу і пам'ять, містилися у значно коротшій редакції. На його думку, уривки давньої легенди про «добування Ольгою хрещення в Константинополі» були введені до статті 6463 (955) лише упорядником Початкового зведення (не раніше 1093 року) одночасно з оповіданням про помсту Ольги деревлянам [12, с. 113]. Крім того, А. А. Шахматов вважав, що у тексті найдавнішого зведення було відсутнє порівняння Ольги з «царицею ефіопською» [8, с. 76], як не дуже доречно після повідомлення про повернення її до Києва [12,

с. 114]. Нарешті, як пізніші вставки визначив він і всю духовно концептуальну складову названих статей, пов'язану із запозиченнями з Паремійника: Прип. I. 20–22; II. 2; VIII. 17; Іс. I. 10; Прип. I. 24–25, 29–30; IX. 7–8; Прем. V. 15–16. Основна підстава була такою: «Оскільки стаття 6601(1093), якою закінчується Початкове зведення, ясно виявляє користування Паремійником, вважаю для себе правомірним й інші вставки з нього відносити на рахунок упорядника Початкового зведення» [12, с. 164].

Доводиться, однак, зауважити, що жоден з аргументів на користь відокремлення один від одного взаємопов'язаних фрагментів твору, який ліг в основу відповідних статей, а отже, і на користь трактування наведеного в них тексту, як каскаду сюжетних та ідейних вставок, не можна визнати безперечним.

По перше. Незалежно від того, коли саме увійшло до зведення оповідання про помсту Ольги деревлянам, сам цей факт не може слугувати достатньою підставою для висновку, що легенда про «переклюкання» Ольгою ромейського царя не могла бути записана вже наприкінці 30-х років XI ст.

По друге. Немає достатніх підстав виключати, що до цього ж часу можуть належати запозичення з Паремійника, адже Паремійник був однією з тих книг, які з-поміж перших були перекладені з грецької на слов'янську ще у кирило-мефодієвські часи і могли переписуватись у колі «Ярославових книжників». Що ж стосується редактора статті 6601 (1093), то він запозичує з Паремійника тексти з Книги Левіт та Книги Йова в основному на тему «кар Божих», тоді як у статтях 6463 (955) та 6477 (969) зовсім в іншому контексті подаються тексти Книги Приповістей Соломонових та апокрифічної Книги Премудрості Соломона, пов'язані з темою шукання премудрості.

По третє. Якщо діалог Ольги з Костянтином Багрянородним та запозичення з Паремійника не були пізнішими вставками, то порівняння Ольги з царицею Савською, яка приходила до Соломона шукати мудрості (III Царств, 10; II Параліпом., 9) [10] зовсім не виглядає недоречним. Крім того, це ж порівняння могло бути запозичене і з Євангелія від Матвія (12. 42), де згадується південна цариця, яка «приходила від края землі послухати мудрості Соломонової» [10].

Загалом концепція, на яку спирався А. А. Шахматов у своїй реконструкції, полягала в тому, що текст найдавнішого зведення містив «винятково духовні елементи» сказання про хрещення Ольги і не міг включати елементи, пов'язані з її хитромудрістю. Однак вірогідність поєднання духовних і світських елементів у Повісті про хрещення Ольги є принаймні однаковою, якщо не більшою, для автора кінця 30-х років порівняно із автором чи упорядником 70-х або 90-х років.

Порівняння тексту Повісті про хрещення княгині з проложним Житієм св. Ольги [2, с. 2–8] і Похвалою княгині Ользі у складі твору під назвою «Память и похвала князю рускому Володимиру, како крестися Володимир, и дети своя крести, и Олга преже Володимера. Списано Ияковом Мнихом» [5, с. 67–68] показує, що усім трьом текстам ймовірно передувало якесь давнє церковне сказання про хрещення і поховання Ольги, «відновити яке тепер неможливо» [6, с. 9]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що у тексті, який увійшов до зведення, відсутні досить суттєві з погляду церковної традиції деталі цього давнього сказання, які, тим не менше, знайшли своє відображення у Житті Ольги і Похвалі Ользі. Йдеться, зокрема, про принесення Ольгою хреста на Русь, про відправлення золота патріарху і про гробницю Ольги у Десятинній церкві.

Так, у проложному Житті описується, як Ольга «примъши крсть и прозвутера, приде въ свою землю, в Русь Кыеву, и ть крсть стоить в Святой Софии въ олтари на десной странѣ» [2, с. 67]. У Похвалі Ользі, яка, можливо, лише у XIV ст. була включена у текст «Пам'яті і Похвали князю рускому Володимиру» [11, с. 289–290], теж описується, як княгиня «приимши святое крещенье, възвратися в землю рускую, в домъ свои, к людемъ своимъ съ радостию великою, освѣщена духомъ и тѣломъ, несущи знамение честнаго креста» [5, с. 67–68]. Про значення факту принесення Ольгою хреста на Русь та про його відгомін у гомілетичі 40-х років XI ст. свідчить «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, який у Похвалі князю Володимиру писав: «подобниче великааго Коньстантина... Онъ съ материю своею Еленою крсть от Иерслима принесъша, ... ты же съ бабою твоею Ольгою принесъша крсть от Новааго Иерслма Коньстянтинаграда...» (л. 1906–1916) [7; 4].

Відсутність у повісті про хрещення княгині Ольги такого суттєвого топосу, як принесення хреста на Русь, наводить на думку, що вона навряд чи могла бути написана церковним автором, для якого осно-

вне значення ходіння Ольги до Царгорода полягало в його церковно-культурних наслідках й історичних підставах для прославлення рівноапостольної ролі княгині. Про відправлення золота патріархові розповідається лише у Житті Ольги: «и призвавши сына своего Святослава, заповѣда ему погрестися съ землею ровно, а могилы не сути, ни тризны творити, ни бѣдына дѣяти, нѣ посла злато къ патріарху Царяграда и преставися мѣсяца июля въ 11 день» [2, с. 68]. У відповідному тексті повісті про Ольгу, відповідно до статті 6477 (969), зведення, згадка про посилку золота патріархові відсутня: «и плакася по ней сынъ ея, и внуци ея, и людѣи вси плачемъ великому, и несоша и погребоша ю на мѣстѣ. И бѣ заповедала Ольга не творити тризны над собою, бѣ бо имуще презвутерь, сей похорони блаженую Ольгу» [8, с. 82]. Натомість тема посилки дарів до Царгороду зринає у літописній повісті зовсім в іншому контексті. З одного боку, тут описуються дари, одержані Ольгою від Костянтина Багрянородного у Царгороді: «и дасть ей дары многи злато и сребро и паволоки и съсуды различныя и отпусти ю нарек дщерью собѣ» [8, с. 76]. А з іншого боку, тут розповідається про відмову Ольги відіслати своєму хрещеному батькові обіцяні йому дари: «Си же Ольга приде Киеву, и присла к ней цар гречьский, глаголя, яко «Много дарих тя. Ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возвращося в Русь, многи дары прислю ти: челядь воскъ и скѣру, и вои в помощь». Отвѣщавши Ольга, и рече к словь: «Аще ты, рѣци, тако же постоиши у мене в Почайне, якоже азъ в Суду, то тогда ти дамъ». И отпусти слы, съ рекъши» [8, с. 76]. Інтонація й характер інтерпретації теми дарів у наведеному фрагменті, досить далеко від християнського смирення, резонує з попереднім діалогом Ольги і Костянтина щодо сватання–хрещення (спочатку прохання княгині до Костянтина стати її хрещеним батьком, а після хрещення її відмова, посилаючись на цю підставу, стати його дружиною) та реплікою останнього: «Переключала мя еси Ольга» [8 с. 74–76].

Характер розвитку теми дарів у повісті про хрещення княгині Ольги так само, як й ігнорування топосу принесення хреста свідчить на користь написання її автором-християнином, який керувався не стільки церковною традицією скільки почуттям гордості за хитромудру руську княгиню і не пропускав нагоди підкреслити її самовладність та рівний константинопольському царю династичний статус: «И прииде к нему Ольга, и видѣв ю добру суццю зѣло лицем и смыслену, удививься цар разуму ея, бесѣдова к ней, и рекъ ей: «Подобна еси царствовати въ градѣ с нами»; «Бѣ же речено имя ей во крещеньи Олена, якоже и древняя царица мати Великаго Костянтина»; «Се же бысть, якоже при Соломанѣ приде царица ефиопская к Соломану, слышати хотящи премудрости Соломани» [8 с. 74–76]. Схоже, що своїм особливим наголосом на рівності візантійському цареві державного статусу київської династії повість про хрещення княгині Ольги відображає ту досить певну ідейно світоглядну ситуацію, що склалася за часів Ярослава Мудрого і була пов'язана з виразним прагненням Русі до церковної та культурної самовладності.

Тому виглядає цілком ймовірним, що написання повісті про хрещення княгині Ольги збіглося з часом будівництва храму, присвяченого Софії Премудрості, та ідейного обґрунтування задуманого і здійсненого князем Ярославом Володимировичем самочинного поставлення на Київську митрополію русина Іларіона, врешті так і невизнаного Константинополем.

Крім того, цілком природно, що саме в час зведення і опорядження Софії Київської у колі київських книжників розвинувся великий інтерес до образу царя Соломона, вважаючи на його взірцеву для Ярослава роль у будівництві Єрусалимського храму (II Книга Царів, 6; II Книга Параліпомен, 3) [10], а також на пов'язану з його іменем біблійну тему Софії Премудрості. Про досить стійку асоціацію у свідомості сучасників образу Ярослава з образом царя Соломона й будівництвом Дому Премудрості Божої свідчить, зокрема, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона. У риторичному зверненні до князя Володимира Іларіон так характеризує Ярослава, продовжувача Володимирових починань: «иже недоконьчаная твоя наконьча, акы Соломонъ Давдва, иже Дом Бжїи великыи Стыи его Прѣмудрости създа» (л. 192а) [4; 7].

Невипадковим, очевидно, є й те, що, крім повісті про хрещення княгині Ольги, тема Софії Премудрості і любові до неї, причому з аналогічними запозиченням з Паремійника, у досить близькому контексті репрезентується у вставці до статті 6545 (1037) літописного зведення, присвяченій звеличенню мудрості і книжності князя Ярослава, його любові до читання і писання книжок: «Велика бо бывает полза от ученья книжного; книгам бо кажеми и учими есмы пути покаяню, мудрость бо обрѣтаемъ и въздержанье от словес книжныхъ. Се бо суть рѣкы, напаяюще вселеную, се суть исходяща мудрости; книгамъ бо есть неищетная глубина: сими бо в печали утѣшаемы есмы; си суть узда въздержанию. Мудрость бо велика есть, якоже и Соломонъ хваляше ю, глаголаше: «Азъ, Премудрость, вселих свѣтъ и разумъ и смыслъ азъ призвах. Страхъ Господень... Мои съвѣти, моя мудрость, мое утвержденье, моя крѣпость. Мною цесарева царствуют, а силнии пишють правду. Мною вельможа величаются и мучители держать землю. Азъ любящая мя люблю, ищющи мене обрящють благодать» (Притч 8. 12–17) [10].

Зіставлення контекстів, характеру цитування і певних історичних відповідностей наводить на думку про можливість поставити запитання, чи не був автором повісті про хрещення княгині Ольги і філософсько-поетичного гімну книгам як рікам премудрості сам Ярослав Мудрий? Адже малоімовірно, що духовна спадщина князя Ярослава обмежувалась лише законотворенням і, зокрема, укладанням спільно з Іларіоном церковного устава-судебника [13, с. 71–78].

Про можливість і вірогідність прямого включення твору, написаного Ярославом, у текст зведення свідчить відоме за Лаврентієвським списком введення у текст літопису Повчання Володимира Мономаха. Якоюсь мірою авторство Ярослава могло б пояснити і ту перевагу, яка була надана при укладанні зведення саме повісті про хрещення княгині Ольги, а не церковному сказанню, у якому, окрім інших відсутніх у повісті і зазначених вище елементів, містилися ще й такі суттєві для літописання відомості, як день смерті княгині та її земний вік.

Певні концептуальні підстави для датування Повісті про хрещення княгині Ольги часами Ярослава дають спостереження над особливостями взаємодії традиційних для християнської словесності топосів та риторичних зворотів з різними контекстами IX ст. Одним з таких топосів є порівняння Ольги з ранковою зорею: «Си бысть предътекущая крестьяньстей земли, аки деньница предъ солнцемъ и аки зоря предъ свѣтом. Си бо съяше аки луна в нощи, тако и си в невѣрныхъ челоувѣцехъ свѣтящеса...» [8, с. 82]. Таке ж порівняння зустрічаємо і в Житті Феодосія Печерського, написаному Нестором у 80-х роках XI ст. [14; 9]: «якоже есть лѣпо отъ вѣстока дньница взидеть събираючи окръсть себе ины многы звѣзды ожидаючи солнца правдынааго Христа Бога» [1, с. 308]. Лише зіставлення цих двох майже ідентичних виразів з відповідними ідейними контекстами дозволяє помітити, що вони були вжиті різними авторами. У Житті Феодосія Печерського контекст є таким: «Кто исповѣсть милосѣрдие Божие! Се бо не избѣра отъ премудрыхъ философъ, ни отъ властелинъ градъ пастуха и учителя инокимъ, нъ – да о сем прославится имя Господне – яко грубъ сы и невѣжа премудрѣй философъ явися. О утаения тайно! Яко отнюдуже не бѣ начатися, оттудуже вѣсия намъ деньница пресвѣтла» [1, с. 306]. Подібна поетизація «премудрого невігластва», досить характерна для монастирської агіографії, навряд чи була б доречною і можливою у колі Ярослава, де панував культ християнської освіченості і книголюбів. Більш прийнятним для цього кола книжників виглядає наявне у Повісті про хрещення княгині протиставлення мудрості «Божья», якої шукала Ольга, та «человѣчески», (якої шукала у Соломона цариця Савська), [8, с. 76] а учителями премудрості Божої виступають високоосвічений цар – письменник Костянтин Багрянородний та тогочасний (вересень-жовтень 957 року, коли, згідно з описом у «De cerimoniis aulae Byzantinae», відбувся візит) Константинопольський патріарх Поліевкт, прозваний за красномовство другим Злагоуостом: «Просвѣщена же бывши, радовашешя душею и телом; и поучи ю патрархъ о вѣрѣ, и рече ей: «Благословена ты в женах руских, яко возюби свѣтъ, а тьму остави»» [8, с. 74].

Одним із ключових топосів, що визначають концептуальну основу розвитку софійної теми у повісті про хрещення княгині Ольги, є образ Христа-Премудрості: «Си бо отъ вѣзраста блаженная Ольга искаше мудростью, что есть луче всего на свѣтѣ сем, налѣзѣ бисерь многоцѣнень, еже есть Христось. Рече бо Соломанъ: «Желанье благовѣрныхъ наслажаетъ душу»; и «Приложиши сердце твое в разумъ»; «Азь любящая мя люблю, ищущи мене обрящють мя». Особливістю репрезентації цього образу є його подання у ряд з текстами Прип. I, 20–22; XII, 20; II, 2; VIII, 17 [10]. Причому референтність тексту Книги приповістей Соломонових не обмежується лише прямими цитатами, а й проявляється у явних лексично образних паралелях, як наприклад: «ліпша бо мудрість за перли» (Прип. VIII, 11) [10]. Помітна відповідність між трактуванням теми премудрості у повісті про хрещення княгині Ольги і текстом VIII глави Приповістей має особливе значення для розуміння погляду руського автора на співвідношення образу Христа-Премудрості і вітхозаповітного образу Премудрості «з первовіку». Певного христологічного напруження цьому співвідношенню надає відоме з контексту Приповістей Соломонових визначення одвічної Премудрості «Господь мене мав (букв. створив) на початку своєї дороги, перше чинив своїх, з первовіку; – від віку була я встановлена, від початку, від правіку землі...» (Прип. VIII, 22–30). Саме довкола цих слів у IV ст. постала Арієва інтерпретація Премудрості й природи сина Божого, що з нею ототожнювався, як «тварної» [10, I, с. 450]. Отці ж церкви повязували одвічну й миротворчу Премудрість з догматом про єдиносущіє Отцю Сина Божого. Загалом у контексті відомостей у Київській Русі, і зокрема, у літописному зведенні про Нікейський собор, «иже прокляша Арья и проповѣдаша вѣру непорочну и праву» [8, с. 128], характер образної ідентифікації Христа і Премудрості у Повісті про хрещення княгині Ольги набирає суттєвого ідейно світоглядного й філософського значення.

Про актуальність і контекст наголошування тотожності Христа з одвічною Премудрістю для ярославових часів якоюсь мірою свідчать дві рукописні версії цитати фрагменту Прип. VIII, 17 у Повісті про хрещення княгині Ольги («ищущи мене обрящють мя») і у фрагменті «Велика бо бывает полза от ученья книжного» статті 6545 (1037) («ищущи мене обрящють благодать»). Варіант «обрящють благодать» замість «обрящють мя» (як у Паремійнику) не міг бути ні опискою, ні уточненням перекладу. Навіть якщо така версія джерела з'явилася при цитуванні по пам'яті, її світоглядний, концептуальний характер не викликає сумніву і вказує, у якому саме контексті тема премудрості сприймалась автором фрагменту.

Відтворений концептуальний ряд Премудрість – Христос – Благодать дає певні підстави для порівняння характеру інтерпретації цього образно-концептуального ряду в Повісті про хрещення княгині Ольги і в «Слові про Закон і Бдагодать» Іларіона. Порівняння показує, що, тоді як христологія повісті про хрещення княгині Ольги тяжіє до узгодження та виявлення ідейних відповідностей між

старозаповітними й ново заповітними контекстами, релігійно-філософська поетика «Слова про Закон і Благодать» будуватиметься переважно на основі низки образно наголошуваних протиставлень закону і благодаті, сухого озера і невичерпного джерела, нового вина і старих міхів [3, 11]. Крім того, на відміну від автора Повісті про хрещення княгині Ольги, Іларіон говорить про Премудрість не як про відкриту й звернену до кожного, хто любить її і шукає її, а лише, як про не явлену премудрим та розумним і до певного часу втаємничену від жадаючих її: «безвѣстная же и таинаа Прѣмудрости Бжїи оутаена бяху аггль и члкъ не яко неявима, нѣ оутаена и на конецъ вѣка хотяща явитися» (л. 170б); «яко оутаил еси от прѣмудриихъ и разумниихъ и открылъ еси младенцемъ» (л. 175б) [4; 7]. Отже, Іларіон, як і Нестор, автором Повісті про хрещення княгині Ольги бути не міг.

Загалом проведене дослідження засвідчує, що час першої в історії України-Руси загальнокультурної кульмінації інтересу до теми шукання Софії Премудрості не міг не збігтися з будівництвом Софійського собору і перетворенням його на центр духовного життя Київської християнської держави. Водночас ця доба відзначається помітним прагненням київського князя Ярослава до церковної та культурної незалежності від Константинополя. Повість про хрещення княгині Ольги, яка увійшла пізніше до літописного зведення, відомого під назвою «Повістей минулих літ», стала характерним для обізнаного з біблійними книгами світського автора XI ст., яким міг бути Ярослав Мудрий, поєднанням теми шукання київською княгинею Премудрості Божої з ідеєю державної і церковної самовладності Русі, яскравим уособленням якої була велика княгиня Ольга.

Література:

1. Житие преподобнааго отьца нашего Феодосия игумена Печерскаго / подготовка текста и перевод О. В. Творогова // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Вступит. статья Д. С. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. – М. : Художественная литература, 1978. – С. 304–391.
2. Житие св. Ольги / публикация А. И. Соболевского по списку Пролога XIV ст. (Типогр. Собр. № 368, Л. 157 об) // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Кн. 2. – Отд. 2. – К., 1888. – С. 67–68.
3. Мильков В. В. Иларион и древнерусская мысль // Идеино философское наследие Илариона Киевского. – Ч. II. – М. : Институт философии АН СССР, 1986. – С. 6–38.
4. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона / А. М. Молдован. – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.
5. Память и похвала князю рускому Володимиру, како крестися Володимир, и дети своя крести, и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Володимерова Олга преже Володимера. Списано Ияковом Мнихом // Срезневский В. И. Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г. Записки Имп. АН. – 1897. – Сер. 8 – Т. I. – № 6. – С. 2–8.
6. Приселков М. Д. Очерки по церковно политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913. – 414 с.
7. Произведения Илариона по списку сер. XV в. ГИМ. СИН. № 591 / публикация подготовлена Т. А. Сумниковой, перевод Т. А. Сумниковой. Фотокопия текстов. Комментарии Т. А. Сумниковой, В. В. Милькова А. И. Макарова, А. И. Абрамова // Идеино-философское наследие Илариона Киевского. – Ч. I. – М. : Институт философии АН СССР, 1986. – 172 с.
8. Се повѣсти времяньныхъ лѣт, откуда есть пошла руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда руская земля стала есть / подготовка текста О. В. Творогова, перевод Д. С. Лихачева // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / вступит. статья Д. С. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. – М. : Художественная литература, 1978. – С. 22–277.
9. Творогов О. В. Нестор / О. В. Творогов // Словарь книжников и книжности Древней Руси Вып. I. (X – первая половина XIV в.) / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград : Изд-во «Наука». Ленинградское отделение, 1987. – С. 274–278.
10. Толковая Библия или комментарий на все книги Св Писания Ветхаго и Новаго Завѣта / под ред. А. П. Лопухина и его преемн. Петербургъ, 1904–1913. – 2-е изд. – Стокгольм : Институт перевода Библии, 1987. – Т. I. – 502 с.; Т. II. – 341 с.; – Т. III. – 603 с.
11. Фет Е. А. Память и Похвала князю Владимиру / Е. А. Фет // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. I (XI – первая половина XIV в.) / отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград : Изд-во «Наука». Ленинградское отделение, 1987. – С. 288–290.
12. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – СПб., 1908. – 686 с.
13. Щапов Я. И. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. // Византийский временник. – Т. 31. – М., 1971. – С. 71–78.
14. Poppe A. Chronologia utrorów Nestora hagiografa / A. Poppe // Slavia orientalis. – 1965. – Roczn. 14. – № 3. – S. 287–305.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії НАН України ім. Г. С. Сковороди **В. А. Малахов**